Євген Бахревський

ТРАДИЦІЙНІ ІСТОРИЧНІ УЯВЛЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР СЕРЕДИНИ XVII ст.

(за матеріалами "Книги мандрівок" Евлії Челебі)

Проблема використання фольклору як історичного джерела давно вже не дискусійна. Сьогодні обговорюється не сама можливість використання фольклорних даних в історичних дослідженнях, а форми й способи роботи з фольклорними джерелами, ступінь достовірності описуваних подій, "міра історизму" переказів, легенд, епосу [Жирмунский 1974, *10*].

"Переказ можна визначити як створене усно епічне прозове оповідання, що має установку на достовірність, основний зміст якого складає опис реальних або цілком можливих фактів... Він подає відомості, які цікавлять суспільне середовище, де він існує" [Азбелев 1965, *11—12*]. Перекази були частиною суспільної свідомості й ідеології. Переповідачі ставилися до них з великою відповідальністю, а слухачі — з цілковитою довірою. "Усе, про що співається — це правда і, отже, воно було, але було у сиву давнину" [Пропп 1976, *102*]. Ось таке ставлення до дійсності в епосі; те ж можна сказати й про перекази та легенди.

Призначення переказів — зберегти в народі пам'ять про своє походження, про значні історичні події і діячів, а також дати їм належну оцінку.

Хоча легенди й містять вагомий фантастичний елемент, вони теж часто відбивають цінні історичні відомості. Легенда лише потребує тоншого підходу до себе. Як зазначив В. Я. Пропп, "для нас історичні не тільки імена і факти, а також художня вигадка, як така" [Пропп 1958, *287*]. Легенди, перекручуючи імена й факти, точно відбивають народні інтереси та прагнення, в легендах проявляється історична самосвідомість народу.

Історичні перекази виникли з розповідей очевидців і учасників тих або інших подій. З часом традиція відсіює другорядні деталі і надає цим розповідям стійкої форми, наповнює новим ідеологічним змістом, істотним для носія фольклору в певній історичній ситуації. Зі зміною цієї ситуації переказ може стати "непотрібним" народу, і тоді він виконується все рідше і поступово забувається [Азбелев 1965, *13*].

"Книга мандрівок" Евлії Челебі містить чимало історичних переказів, географо-топонімічних і етногонічних легенд. Це легенди про походження татар, історію Криму й народи, що його населяли до татарського завоювання, про історію окремих міст і селищ, походження їх назв. Ці легенди й перекази, мабуть, Евлія Челебі почув від місцевого населення. Якщо вони й відбивають особисті погляди автора, частина їх незначна і їх легко можна відокремити від основи. Більшість легенд і переказів, що їх повідомляє Е. Челебі, невідомі з інших джерел. Деякі легенди досі не були перекладені на європейські мови.

Значне місце в "Книзі мандрівок" приділено історії татар, їхнім завоюванням і знаменитим ханам. Про татар автор пише як про народ древній і великий. На його думку, сам пророк Адам був створений Богом "в образі татарина", а пророк Іса (Ісус) — "явний татарин" [Çelebi 1928, *507*]. Е. Челебі пише: "Справді, якщо розібратися, не враховуючи чорних арабів-негрів і білих арабів — нащадків святого Ісмаїла, всі індуси, аджеми, узбеки, могули й богули, чини й мачини, хату й хотан, козахи й туркмени, москови й мадьяри — всі ці люди походять від татар" [Çelebi 1928, *627*].

Автор з неабиякою повагою, а іноді просто з захопленням пише про звичаї і життя татар, їхню стародавню військову організацію, про закони і приписи роду

Чингізидів. Сам рід нащадків Чингіз-хана він вважає "двоюрідними братами роду Османів" [Çelebi 1928, *626*] через похованих у Криму Тоган-хана, сина Сулейман-шаха, брата Ертогрул-бека (засновника роду Османів), а також Ґюндюз-бая та Баки-бая, братів Османа. Ці доблесні ґазії здійснили багато подвигів на землі Криму і поховані на цвинтарі в Ескі-Юрті під Бахчисараєм; їхні могили бачив Евлія [Çelebi 1928, *625–626*].

Мандрівник під час подорожі не раз бачив залишки генуезького панування на південному березі Криму, а також зустрічав різні немусульманські народи, що населяли півострів. Його захоплювали архітектурні пам'ятки часів "невірних", витвори їхнього мистецтва (особливо ж збережені на воротах генуезьких фортець зображення св. Георгія, що уражає змія). Легенди, які наводить Евлія щодо історії Криму до татарського завоювання, досить невиразні й малопов'язані між собою. Схоже, автор сам не виробив чіткого уявлення про історію домусульманського Криму.

Незрозуміло, кого Евлія вважає автохтонами Криму. За давністю на перше місце в Криму можна поставити "генуезьких франків", хоча трапляються відомості, що суперечать цьому. Ось яку легенду наводить автор щодо заснування Кафи.

«За достовірними словами грецьких, латинських і франкських літописців, в епоху святого Дауда (Давида), мир йому, король Джанави (جناوه), тобто Дженевіз Другий прийняв істинну віру від св. Дауда, але три його нечестиві сини не прийняли віри від св. Дауда, відвернулися від батька і всі троє залишили країну. Перший почав правити в місті... Генуезької країни, що поруч з Іспанією. Його брат вирушив на 100 кораблях по Білому (Середземному) морю. Він уподобав острів Сакиз (Хіос) через чисте повітря, воду й землю, і зробив його своєю столицею. Ще один брат з флотилією кораблів прибув до короля країни, що звалася Бузанта. Стара назва міста Константинополя — Пузанта. Потім їй дали назву Великий Македон; пізніше, коли місто Константин було облаштоване, його стали називати Константинія.

Коротше кажучи, син генуезького короля прибув до візантійського короля і багато років гостював у нього. За велінням Премудрого Бога візантійський імператор помер, і син генуезького короля став самодержавним королем у греків міста Пузанта й ледве не досяг такої ж могутності, як Янку ібн Мадьян (یانقو ابن مدیان). Потім він прийшов до Чорного моря з тисячею кораблів, і скільки не є ліворуч й праворуч від Чорного моря сильних фортець та великих міст, усі їх підкорив. Після цього кинув якір біля порту цієї фортеці Кафа і побачив, що тут приємні вода й повітря, місцевість багата на рослинність, що тут течуть ріки і є чудовий порт. Він сказав: "негайно збудуйте мені фортецю на цьому місці". І подібна морю кількість воїнів, багато тисяч робітників і багато тисяч майстрів та будівничих звели споруди і за сім місяців побудували величезну фортецю з сімома ворітьми. Король дав їй своє ім'я, тобто Кефі Ян (کفی یان). При помилковій вимові вона звучить як "Кефе". Але деякі історики кажуть, ніби "Кефе" — це неправильна вимова слова "Кафа", "Кафа" означає "досить", "достатньо". Так написано» [Çelebi 1928, *667*].

Важко сказати, з яких саме праць "грецьких, латинських та франкських літописців" узяв ці відомості Е. Челебі. Очевидно, перед нами оброблений автором кримський переказ. Зовсім незрозумілим видається порівняння сина генуезького короля Кефі Яна з якимось Янку ібн Мадьяном. Нам важко ототожнити його з якоюсь історичною чи легендарною постаттю.

Генуезцям Евлія приписує заснування кримських міст Балаклави, Ін-Кермана, Мангупа, Судака й Керчі. Причому Ін-Керман збудувала дружина генуезького короля на ім'я Онан Фарау (اونان فاراو) [Çelebi 1928, *573*]. Судак заснував син

генуезького короля «від страху перед родом Омеядів. Він залишив укріплення на острові Кріт під назвою Суда (صودا), прибув сюди і збудував фортецю. Він назвав її "Суда"» [Çelebi 1928, *650–651*]. "Судак", за Евлією, це татарське спотворення назви Суда.

Про заснування Балаклави Евлія пише так: "За повідомленнями істориків Джанави, тобто істориків генуезьких невірних — народу цієї фортеці Джанава, ще за 882 роки до народження найбільшого з пророків, після смерті Іскандера Великого, король цієї фортеці від страху перед заблудлими Салсалами звів фортецю Балаклава" [Çelebi 1928, *579*].

"Заблудлий Салсал" і його нащадки — часті персонажі історичних переказів "Книги мандрівок". Цей герой, який заснував Ак-Керман і відвоював місце для фортеці у джиннів, жив за часів останніх Сасанідів [Челеби 1961, *39*]. В іншому місці Салсал названий татарином і визнаний за винахідника бузи — найулюбленішого татарського напою [Смирнов, 1887, *29*]. Салсала вбив сподвижник Мухаммеда Мелек Уштур. Величезне військо Салсала розбили мусульманські ґазії, а сам Салсал поранив стрілою Мелека Уштура. І все ж Мелек Уштур убив Салсала і вибив його величезні зуби. Зуби вагою по 6 окка[1] й кістки щелеп розміром по 2 кулачі[2] були підвішені на ланцюгах над ворітьми Ак-Кермана; їх бачив Евлія [Çelebi 1928, *636–637;* Челеби 1961, *37*].

Св. Мелек Уштур помер від рани, завданої "клятою стрілою Салсала" і був похований в Ескі-Юрті під Бахчисараєм. Його могилу детально описує Евлія [Çelebi 1928, *637*]. Сподвижник Пророка Мелек Уштур — переможець дракона в Ємені, аґа сипагіїв (командир кавалерії) у війську Пророка — навернув до ісламу 3000 "прекрасних людей з арнаутів" у Дагестані, 40 000 чоловік "у країнах Казані, Аждерхані, Балу-хані, у місті Сарай і в країні Гешде", а також зробив мусульманами 10 000 людей у Криму [Çelebi 1928, *636*].

Судячи з "Книги мандрівок", за першість у освоєнні Криму з генуезцями можуть посперечатися і поляки. Ось як розповідає легенда про заснування фортеці Сар-Керман: "У давні часи її спорудили польські королі. Коли володарями Криму стали генуезькі невірні, вони захопили цю фортецю. Через сімдесят років володар Ак-Керману, син Салсала, з'єднав серце з польським королем і вони відібрали фортецю у генуезців. Тут один із синів польського бека на ім'я Михаїл утік до московського короля і привів по воді річки Озю (Дніпро) 3000 човнів, а також піше військо до цього Сар-Керману. Вони з братом довго воювали. Врешті-решт уночі брат сів на кораблі і втік з фортеці, і її захопив прийшлий з Москви брат. Щоб ця фортеця не дісталася братові, він жив там рік, а наприкінці року зруйнував її..." Далі описується фортеця Салунія, в якій колись було 170 000 будівель, але й її зруйнувало військо московського короля [Çelebi 1928, *577–578*].

Сар-Керман і Салунія — це, безперечно, руїни остаточно спорожнілого на початок XVII ст. Херсонеса. Важко сказати, чому величні руїни стародавнього міста кримські татари пов'язували саме з польськими королями. Характерно, що російсько-польські суперечності переносилися в їхній свідомості на таку віддалену епоху.

Цікаво, що історія жодного з кримських міст не пов'язується в уявленні татар з греками, яких жило в Криму досить багато. Більш того, греки схоже, не визнавалися за автохтонів Криму. Такий висновок можна зробити з опису Татського іля в районі Чатир-дагу. Евлія пише: "Живуть там переважно грецькі невірні та лази з протилежного берега (Чорного моря. — Є. Б.). Бо на протилежному березі, за триста миль Чорним морем, знаходиться Трабзонський вілает. Тамтешній люд перебрався на кораблях до Татського ілю й оселився тут" [Çelebi 1928, *617*].

У цьому переказі, певно, відбилися зв'язки кримських греків з Трапезундом. Хоча дивно, що греки визнаються досить пізніми переселенцями до Криму. Місцеві погляди вплинули і на сприйняття Евлією кримських старожитностей. Грецькі написи на старовинних будівлях він сприймає за генуезькі (скажімо, на Мангупі), і взагалі нічого давнього в Криму для нього з греками не пов'язано.

За легендою, яка не раз наводиться, Крим у генуезьких франків відвоювали Джучі-хан і Ертогмаз-хан з 40 000 "татар — вітроподібних мисливців за ворогом" [Çelebi 1928, *591*], які прийшли з "міст Магана, Ахлата, Кермана, Ясу, а також із Казані, Аждерхана й Сараю" [Çelebi 1928, *596*]. Татари "пройшли долинами Криму, і їм не сподобалося жодне місце, крім ущелини Ескі-Саладжик, яка їх задовольнила. Від страху перед невірними вони заснували в цій ущелині фортецю Ескі-Саладжик, потім захопили кріпость, що була за їхньою спиною на скелях Ґевгер-Керман, або Чуфут-кале, в генуезців. Татари задовольнилися цим Ескі-Саладжицьким юртом, що являє собою широку ущелину на 4000 кроків зі сходу на захід, з обох країв і обабіч якої скелі, вершини яких сягають небес, а підніжжя скель — ніби гори без колон (вислів, не раз уживаний Евлією, значення якого важко пояснити — Є. Б.), що спускаються від печери до печери, а згори вони — червоні скелі[3], де гніздяться соколи й круки.

Джучі-хан і Ертогмаз-хан вирішили, що ворог з жодного боку не зможе сюди спуститись, і тут для них цілком безпечно. У вузьких місцях з двох кінців ущелини від скелі до скелі вони збудували фортечні мури й встановили з кожного боку дерев'яні ворота. Ці ворота й досі стоять, через них в ущелину не пролетить і птах" [Çelebi 1928, *591*].

Продовження опису завоювання Криму татарами наводиться в переказі про заснування Бахчисараю. Він оповідає, що татари так розмножилися в Саладжицькій ущелині, що вже не поміщалися там і тому заснували Бахчисарай. "Весь Кримський острів вони підкорили могутньою рукою. Лише на узбережжі лишилися фортеці генуезьких невірних. Оскільки невірні не спроможні були вийти з фортець, їх країну здолав голод і дорожнеча. Через це невірні звернулися до татарського народу, який займався землеробством, віддавали багато товарів, а у татар брали хліб та іншу споживу. Татарський народ казково розбагатів і збудував місто — Бахчисарай, нехай дарує довге життя йому Всевишній Господь до кінця віку" [Çelebi 1928, *596*].

В іншому місці народився такий варіант переказу: "У ... році, коли кримський острів був у руках генуезьких франків, хан ... з татарських ханів захопив Крим, проте в руках невірних лишилися гори Татського ілю, що знаходився на березі моря серед урвистих скель, і фортеці Кафа, Судак, Мангуп, Балаклава, Ін-Керман і безліч інших фортець (...) Татарський хан уклав з невірними угоду про мир, за яким половина кримського острова лишилася франкською, а половина — татарською" [Çelebi 1928, 657].

Автор, подаючи опис ханського ґьорюнюша (палацу для засідань державної ради Кримського ханства) уточнює імена ханів, які заснували і відбудували Бахчисарай. "Спочатку це місто Бахчисарай було в широкій ущелині, і Джучі-хан тут жив. Він став муджагедом на шляху Божому і не дбав про благоустрій міста, постійно кочував. У ... році Сагіб-Ґерай-хан став воістину великим падишахом своїх часів. Він оселився в ущелині Аба, що в ущелині Саладжик, і посоромив усіх ворогів, коли вийшов, наче семиголовий дракон, з печер Саладжицької ущелини, і зробив місцем свого проживання цей Бахчисарай. Він за 7 років збудував цей бахчисарайський ґьорюнюш" [Çelebi 1928, *598*].

З наведених переказів випливає, що історична традиція кримських татар пов'язувала початок їхньої державності з ущелиною Ескі-Саладжик, себто райо-

ном, де в XIV ст. зародилося самостійне кримське ханство (бейлік роду Сулеш [Якобсон 1964, *124*]).

Цікаве й повідомлення про землеробство татар під час підкорення Криму. Очевидно, та частина татар, яка до середини XVII ст. повністю перейняла землеробську культуру Криму, вже мало ототожнювала себе з кочовиками XIII—XIV ст. і мала землеробство за своє споконвічне заняття. Відомо, що кримські татари різко протиставляли себе справжнім кочовикам — ногайцям. Показова в цьому плані і згадка про кочове життя Джучі-хана.

Характер історичного переказу має в "Книзі мандрівок" і опис турецького завоювання південного берега Криму. Кілька разів повторюється, що генуезькі фортеці Криму були завойовані в епоху Баязида Велі (а не Мегмеда Фатіга), десницею Ґедіка Агмед-паші при сприянні Менґлі Ґерай-хана [Çelebi 1928, *563, 579, 582, 587, 667—668*]. Після перемоги над генуезцями турки укладають із кримським ханом договір, дуже схожий на угоду татар з генуезцями: "Нехай морське узбережжя Кримського острова належатиме роду Османів, а степи усередині Кримського острова, належатимуть роду татарському" [Çelebi 1928, *563*].

Крім Ескі-Саладжика й Бахчисарая татари в Криму заснували ще кілька міст. "Книга мандрівок" містить легенди про заснування Ґьозльова та Ескі-Кирима. Про Ґьозльов Евлія пише: "У ... році на цей морський берег прибув один чоловік із татар Тохтамиш-хана і збудував замість кибитки будинок з отвором для світла вгорі, як у кибитці. Через хороше повітря рід господаря розмножився, було збудовано багато будинків з "очами", і постало ціле село, назване Ґьозлю Ев (дім з оком). Через будинки з очами воно стало досить відомим, і тепер його називають Ґьозльов" [Çelebi 1928, *563*].

А ось легенда про заснування Ескі-Кирима. "За тих часів [після завоювання Криму татарами — Є. Б.] старший син падишаха Узбека виявив на торговому шляху велике місце для зберігання товарів і зупинився в країні цього Ескі Кирима. Премудрий Господь тієї ночі [зробив так], що на людей з каравану напали невірні й пограбували його. Нікчемні невірні забрали безліч товарів. Син падишаха звільнився від пут цього світу й лишився знедоленим і з порожніми руками. Шахзаде (царевич) разом з людьми з каравану негайно прийшов до короля Судака й поскаржився на насильство. І відразу же заблуканий справедливий король отримав награбоване, вчинив багато благодіянь, багатьох обдарував і виявив ласку. Люди з каравану побачили, що король поводиться з ними чемно й люб'язно, і почали благати: "Дозволь нам оселитися поруч із тобою, справедливим! Наш крам буде в безпечному місці, де буде зведена фортеця, а ми житимемо в ній і торгуватимемо з нашим королем, і під захистом його заступництва, добре заживемо". Королю сподобалися слова про хороше майбуття і він видав указ: "Ідіть, оселяйтеся, де забажаєте, побудуйте там місто й фортецю". Основу фортеці заклали в місці, де стався пограбунок, і назвали її Карим-Керман. Ось так вони повернули своє майно, а на помсту ворогам фортецю назвали Карим-Керман ("карим", як і "кирим" можна перекласти як "розбій", "погром" тощо). Після цього Карим став помилково відомий як Кирим.

Потім казково багаті купці в Китаї, Ірані й Турані, в країнах Балха, Бухари і Хорасана, прочули, що син падишаха Узбека зводить на Кримському острові величну фортецю й місто. Коли цей Ескі-Кирим збудували і облаштували, він став ніби безестаном (тобто ринком найцінніших товарів. — Є. Б.) Кримського острова. Щороку там збиралося сім разів по сто тисяч людей із країн Узбека, Могула й Богула, Кипчака й Камука, та інших країн. День у день це засноване місто все більшало й більшало до величезних розмірів.

Ось через що постало це місто Ескі-Кирим, збудоване за 40 років. До тієї країни багато разів приходили й грабували її татари Чингіз-хана і татари Гулагу, татари Тимур-ленга і татари Тохтамиш-хана, а потім залишали. І знову воно відбудовувалося так, як і раніше. Не раз воно переходило він володаря до володаря. Це стародавня земля, що бачила безліч битв, баталій, війн і вбивств, її захоплювали і полишали" [Çelebi 1928, *657–658*].

Оскільки Ескі-Кирим лежав у руїнах, коли його відвідував Евлія Челебі, він наводить цікаву легенду про зруйнування міста. "За колишніх часів населення його (Ескі Кирима.— Є. Б.) складалося з дуже багатих купців. Вони не подавали зекяту (благочинність, одна з п'яти засад ісламу.— Є. Б.) зі своєї маєтності, здатні не ходили в хадж, не дбали про прибуваючих з інших країн, про бідних, жебраків і слабких, не приймали гостей. Вони зачинили ворота від надто скупих і підлих, але уникали й учених, доброчинних і мандрівників. Премудрий Господь [зробив так, що] до жаданих міських воріт прийшов уночі ослаблий, грішний, бідний дервіш. Стояла зима, і він був голодний, змерзлий, хворобливий, голий і стогнучий. Дервіш тремтів, як осінній листок, і благав милостині за ради Бога. Але на волання того дервіша ніхто не зважав. Коротше кажучи, до кожних воріт він підходив і просив змилуватись, але ніхто не звернув уваги на нього і не впустив. Тоді дервіш забився в якийсь куток і, плачучи, дочекався ранку. А вранці він узяв до рук мітлу й почав підмітати вулиці цього кримського міста. Волею Божою жителі міста відтоді "почали підмітатись". Хто помер, хто виїхав. Не минуло й року, як місто захиріло й спорожніло. А згаданий дервіш оселився на руїнах цього міста й веселився собі. Через якийсь час він одійшов у інший світ, і зараз похований біля св. Кемал-ата деде. Ось така причина занепаду Ескі-Кирима [Çelebi 1928, *660–661*].

Евлія бачив могилу цього дервіша-зиярет "Дервіш Гарабі", тобто святу могилу "Дервіша зруйнування". «Кримський народ не відвідує її і каже: "Нехай прокляне її Бог!" але насправді її господар був великим султаном», відзначає далі Евлія [Çelebi 1928, *666*].

Ця легенда багато в чому схожа з легендою про запустіння Ескі-Кирима, яку наводить В. Х. Кондаракі [Кондараки 1875]. В обох легендах багаті міщани провадять богопротивне життя, і їх карає дервіш, через що місто занепадає.

Евлія Челебі наводить тут і варіант відомої легенди про Мускусну мечеть (у варіанті "Книги мандрівок" — "Амбер-Чин джамі", (тобто мечеть "Китайської амбри" — Є. Б.) [Çelebi 1928, *664–665*].

Багато легенд і переказів стосуються історії ісламу в Криму та в Золотій Орді. Наприклад, автор стверджує, що поселення Ескі-Сала (між Ескі-Саладжиком і Бахчисараєм) отримало таку назву через те, що тут було уперше в Криму здійснено соборну молитву [Çelebi 1928, *596*]. "Ескі-Сала" можна перекласти як "стара молитва", хоча "сала" — це вочевидь дуже поширений у гірській частині Криму термін, що означає "селище".

Вище згадувалось, що першим проповідником ісламу в Криму Евлія вважає св. Мелека Уштура. Та в історії Криму були й інші великі подвижники й борці за віру, судячи з самої "Книги мандрівок".

Наприклад, тут наведено таку легенду про мечеть Баязида Велі в Судаку: "За часів невірних син падишаха Узбека був у морі біля Судака. Він став бранцем невірних генуезьких франків цієї фортеці Судак. З дозволу заблуканого короля він побудував мечеть і будівлі довкола. Потім нащадки цього сина падишаха Узбека розмножились, і стала громада послідовників Мухаммеда до трьох тисяч. Імператор невірних злякався, щоб мусульман не стало надто багато. І коли одного разу вони зібралися в мечеті і творили п'ятничний намаз, невірні зробили їх усіх ше-

гідами (мучениками, що полягли за віру.— Є. Б.) й поховали навколо мечеті. І тепер в мечеті на стінах помітні сліди від крові шегідів. І щасливий шегід — син Узбека — теж похований під тим високим куполом" [Çelebi 1928, *653*].

Не зовсім зрозумілю з "Книги мандрівок", кого ж Евлія вважає першим татарським ханом, що прийняв іслам. Коли він описує святу могилу якогось Абу Саїд-хана, сина Чингіз-хана, то каже, що він "раніше за батька став правовірним єдинобожником. До нього зібрались улеми-араби й неарабські улеми з країни Іракської і назвали його Абу Саїд. Але ім'я, яке він отримав від батька Чингіз-хана — Тамурас" [Çelebi 1928, *627*]. Постать Тамураса, очевидно, легендарна, хоча образ хана, що прийняв іслам, мабуть, має прототипи в історичних постатях ханів Берке й Узбека.

Образ Чингіз-хана мав би займати значне місце в історичних поглядах татар, як і в офіційній ідеології Кримського ханства, що претендувало на роль спадкоємця Золотої Орди і, отже, всієї монгольської імперії. Однак світоглядною засадою основного населення ханства міг бути лише іслам, а образ Чингіз-хана, що не був мусульманином, явно не вписувався в ідеологічні побудови кримських улемів. Евлія наводить напрочуд цікаву легенду, яка має примирити це протиріччя. Очевидно, перед нами витвір кримських вчених, чесноти яких не раз підносить автор "Книги мандрівок".

Легенда мовить, що у 61 р.г. Пророк послав до Чингіз-хана свого сподвижника — св. Мааза бен Джабаля (معاذ بن جبل) з листом. Той прибув до Чингіз-хана, зачитав листа і запропонував прийняти правовір'я. Св. Мааз детально пояснив усі закони й приписи ісламу, описав обряди та обмеження. Чингіз-хану дуже сподобався іслам, але він рішуче відмовився від обряду обрізання, як він вважав, неприйнятного в його країні через суворі зими і хворобу ташаниш, яка може вразити людину через найменшу подряпину, а також визнав неможливим здійснити хадж, бо від його земель до Мекки лежать землі семи ворожих правителів. До того ж він засумнівався в святості Кааби, оскільки Всевишній не може мати певного місцеперебування на землі. Але піст він визнав за дуже добрий припис і обіцяв поститися. Добродійність він теж похвалив і обіцяв подавати закят. Потім Чингіз-хан промовив формулу Шагади (тюркською мовою!). Св. Мааз став пояснювати Чингіз-ханові додаткові молитви й необхідність хаджу та обрізання. Від додаткових молитов і обрядів Чингіз-хан відмовився, бо вони відбирають надто багато часу, і віруючому ніколи буде утримувати дружину й дітей. Мааз бен Джабаль сказав, що без дотримання бодай одного припису, людина не може належати до общини Мухаммеда. Тоді Чингіз-хан відповів, що він уже належить до цієї общини, оскільки визнав, що Бог — єдиний, а Пророк — істинний, і якщо йому захочеться детальніше про щось дізнатися, він гукне якогось факіга з Бухари. Св. Мааза розсердили такі слова, він поїхав зі столиці Чингіз-хана і не навчив його словам правовір'я, де мовилося, що він вірить у священні книги й пророків, серед яких особливо згадується Іса (Ісус).

Прибувши до Мекки, св. Мааз не застав уже Пророка живим, і постав перед першим із праведних халіфів — Абу Бакром. Той вислухав оповідь св. Мааза і сказав, що відмова від обрізання, хаджу й додаткових молитов не перешкода для прийняття ісламу. Він відправив св. Мааза знову до Чингіз-хана, аби навчив того словам правовір'я. Св. Мааз знову досяг країни Чингіз-хана, шукав його в Казані, де довідався, що Чингіз-хан вирушив до Криму. По дорозі до Криму св. Мааз дізнався, що Чингіз-хан помер біля Астрахані і там похований.

Таким чином, підсумовує Евлія, достеменно відомо, що помер Чингіз-хан в істинній вірі, хоча деякі вчені вважають, що душа його перебуває в чистилищі [Çelebi 1928, *629—634*].

Наприкінці хочеться ще раз відзначити виняткову цінність "Книги мандрівок" для всього спектра наук, що вивчають, зокрема, пізньосередньовічний Крим. Як на нас, необхідний повний переклад усіх відомостей Евлії Челебі про Крим, щоб увести його в широкий науковий обіг.

---

[1] Окка — міра ваги, приблизно 1282 гр.
[2] Кулач — міра довжини. Дорівнює відстані між середніми пальцями витягнутих рук дорослої людини — близько двох метрів.
[3] Червона скеля — гола, без рослинності скеля.

ЛІТЕРАТУРА

Азбелев С. Н. 1965. "Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров)". Славянский фольклор и историческая действительность. Москва.

Жирмунский В. М. 1974. Тюркский героический эпос. Ленинград.

Кондараки В. Х. 1875. Универсальное описание Крыма. Т. IV. СПб.

Пропп В. Я. 1958. Русский героический эпос. Москва.

Пропп В. Я. 1976. Фольклор и действительность. Избранные статьи. Москва.

Смирнов В. Д. 1887. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб.

Челеби Э. 1961. Книга путешествия. Вып.1. Земли Молдавии и Украины. Москва.

Якобсон А. Л. 1964. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. Москва-Ленинград.

Çelebi Evliya. 1928. Seyahatname. VII, Istanbul.